

Κυριάκος Μελίδης*

Από την επισφάλεια της οικονομικής κρίσης στην επισφάλεια του COVID-19

Αντί-Προλόγου

Την λύση την κατέβασε το κεφάλι του ίδιου του υπουργού. Ήταν, απ' όποια πλευρά κι αν το εξέταζε κανείς, μια ιδέα ευτυχής, αν όχι τέλεια, αφενός όσον αφορούσε αυστηρά στα ζητήματα υγιεινής του προβλήματος, αφετέρου στις κοινωνικές του επιπτώσεις και τα πολιτικά παρεπόμενα τους. Μέχρι να προσδιοριστούν οι λόγοι, [...] μέχρι να βρεθεί η αγωγή και η θεραπεία της, κι ίσως ακόμα ένα εμβόλιο που να προλαμβάνει την εμφάνιση μελλοντικών περιστατικών [...] ακόμα τα άτομα που βρίσκονταν σε φυσική επαφή ή άμεση σχέση, θα περισυλλέγονται και θα απομονώνονταν, ούτως ώστε να αποφευχθεί η περαιτέρω μετάδοση, η οποία, αν πραγματοποιούνταν, θα πολλαπλασιαζόταν λίγο ως πολύ σύμφωνα με αυτό που μαθηματικά συνηθίζουμε να ονομάζουμε γεωμετρική πρόοδο. Όπερ έδει δείξει, κατέληξε ο υπουργός.

Ζοζέ Σαραμάγκου (1998): *Περί Τυφλότητας*

* Υποψ. Διδάκτορας Κοινωνιολογίας, Friedrich-Schiller-Universität Jena

1. Εισαγωγή

Στο βιβλίο του «Περί Τυφλότητας περιγράφει ο Σαραμάγκου το πώς μια ξαφνική επιδημία τυφλότητας έδειξε ότι μία αίσθηση, η όραση, αποτελεί προϋπόθεση σειράς κοινωνικών, οικονομικών, πολιτικών διαδικασιών, οι οποίες σταδιακά αποδυναμώθηκαν και κατέρρευσαν. Αν και η σημερινή κατάσταση ευτυχώς απέχει από τη λογοτεχνική δυστοπία του Πορτογάλου, μπορεί το συγκεκριμένο απόσπασμα να βρει εφαρμογή σε πτυχές της καθημερινής εμπειρίας των τελευταίων εβδομάδων. Πράγματι, ο κατ' οίκον περιορισμός και η κατ' εξαίρεση και μετά από κρατική άδεια κυκλοφορία, το κλείσιμο μαζικών εμπορικών και πολιτιστικών χώρων, σχολείων και πανεπιστημίων, η Home-Office εργασία, όπου αυτό είναι δυνατό, μπορούν να πυροδοτήσουν σειρά κοινωνικών αλλαγών.

Το κείμενο αυτό επιδιώκει να συνεισφέρει στη συζήτηση σχετικά με τις κοινωνικές συνέπειες από μία μακρο-κοινωνιολογική οπτική. Συγκεκριμένα, ασχολείται με την κοινωνική συνοχή, την πιθανή αποδυνάμωση του κοινωνικού δεσμού από την οπτική της κοινωνιολογίας της εργασίας και της συζήτησης περί επισφάλειας. Θέση του κειμένου είναι ότι η παρούσα κρίση λειτουργεί ως καταλύτης για την εμβάθυνση και διεύρυνση της επισφάλειας στην ελληνική κοινωνία, αποσταθεροποιώντας για δεύτερη φορά μέσα σε μια δεκαετία τον ήδη από την οικονομική κρίση ασταθή κοινωνικό δεσμό. Το βάθος των αλλαγών δεν μπορεί να αξιολογηθεί σε χρόνο ενεστώτα• η κρίση είναι ακόμα ενεργή, η διάρκεια και οι επιπτώσεις της σε διάφορους τομείς είναι μη προβλέψιμες, αλλά κυρίως η έκβασή της μένει να καθοριστεί από τις πολιτικές και όχι μόνο επιλογές.

Στο πρώτο μέρος περιγράφεται το θεωρητικό πλαίσιο σχετικά με τον κοινωνικό δεσμό και την επισφάλεια, κυρίως από τη σκοπιά του λειτουργισμού (2)• στη συνέχεια περιγράφονται οι μετασχηματισμοί του κοινωνικού δεσμού τα χρόνια της οικονομικής κρίσης (3)• και ακολουθούν σκέψεις για τις κοινωνικές συνέπειες της κρίσης του COVID19 (4). Τέλος, παρατίθενται ορισμένα συμπεράσματα και ανοιχτές υποθέσεις (5).

2. Κοινωνικός δεσμός και επισφάλεια

Τι είναι λοιπόν αυτό που «δένει» τις σύγχρονες κοινωνίες και πως εμφανίζεται η κατάσταση τρωτότητας του κοινωνικού δεσμού; Στη κλασική κοινωνιολογική θεωρία του ο Durkheim (1893/1960) απαντά με την οργανική αλληλεγγύη. Οι σύγχρονες κοινωνίες χαρακτηρίζονται από αυτονόμηση της οικονομικής από την κοινωνική σφαίρα και από υψηλό βαθμό καταμερισμού της εργασίας. Τα άτομα διαφοροποιούνται και εξειδικεύονται, γίνονται ενικά και την ίδια στιγμή πιο εξαρτώμενα από τις μεταξύ τους σχέσεις. Μεταξύ ενικότητας του ατόμου και υψηλού καταμερισμού εργασίας αναπτύσσεται η οργανική αλληλεγγύη και οι σχέσεις αλληλεξάρτησης. Τα άτομα λοιπόν συνδέονται με την κοινωνία μέσα από τη συμμετοχή τους, άμεσα ή έμμεσα, σε αυτό τον οργανικό δεσμό.

Βασισμένος σε αυτό το εργασιοκεντρικό μοντέλο συγκρότησης κοινωνικού δεσμού, ο Castel (2003) εξετάζει την κοινωνική ενσωμάτωση (και απο-ενσωμάτωση) μέσω ενός χρονικού της εργασίας. Υποστηρίζει ότι από τα μέσα της δεκαετίας του '70 και υπό την ανάπτυξη του νεοφιλελευθερισμού, την απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων, του κοινωνικού κράτους και την εξάπλωση των άτυπων μορφών απασχόλησης, διαμορφώνονται στη κοινωνία τρεις ζώνες: η ζώνη της ενσωμάτωσης που χαρακτηρίζεται από σταθερή εργασία και πυκνά κοινωνικά δίκτυα, η ζώνη της επισφάλειας και τρωτότητας που αναφέρεται σε επισφαλώς εργαζόμενους με ασταθή ή δευτερογενή κοινωνικοποίηση και η ζώνη της αποσύνδεσης στην οποία εντάσσει τους αποσυνδεδεμένους πια από την αγορά εργασίας και ως εκ τούτου κοινωνικά απομονωμένους.

Η επισφάλεια διακρίνεται λοιπόν από την πλήρη ενσωμάτωση αλλά και την αποσύνδεση. Αναφέρεται σε μία ενδιάμεση γκριζα ζώνη, στην οποία τα υποκείμενα εξαιτίας της εργασίας τους απολαμβάνουν χαμηλότερο επίπεδο εισοδήματος, προστασίας και ενσωμάτωσης από αυτό που μια κοινωνία θεωρεί κανονικό και για αυτό το λόγο υποκειμενικά βιώνουν την έλλειψη νοήματος, αναγνώρισης και δυνατότητας σχεδιασμού του μέλλοντός τους (Birnkmann et. al. 2006). Υπό το καθεστώς συνεχούς απορρύθμισης των εργασιακών σχέσεων και του κοινωνικού κράτους, η ζώνη επισφάλειας διευρύνεται από τα όρια προς το κέντρο της σύγχρονης κοινωνίας: τα αισθήματα ανασφάλειας διεισδύουν στη ζώνη της ενσωμάτωσης (φόβος κοινωνικής πτώσης), την ίδια στιγμή που το καθοδικό σπιράλ

μπορεί και οδηγεί από την επισφάλεια στην αποσύνδεση.

Ο Paugam (2009) τέλος, κινείται στο ίδιο μήκος κύματος τοποθετώντας στο κέντρο της κοινωνικής συνοχής τον οργανικό δεσμό τον οποίο και αναλύει σε δεσμό του ατόμου με τη συγκεκριμένη εργασία και σε δεσμό με την απασχόληση, δηλαδή τον κόσμο της εργασίας και την προστασία που προκύπτει από αυτή γενικότερα (π.χ. κοινωνικό κράτος). Πέρα όμως από την εργασιακή ενσωμάτωση διακρίνει άλλους τρεις δεσμούς, οι οποίοι μπορούν να αναλαμβάνουν έναν εξισοροπητικό ρόλο, αλλά και να καταλύονται σταδιακά σε μορφή ντόμινο όταν αποδυναμώνεται ένας από αυτούς: ο συγγενικός δεσμός (μεταξύ μελών οικογένειας), ο δεσμός προσωπικών επιλογών (τυπικές ή άτυπες σχέσεις με φίλους, ομάδες) και ο πολιτικός δεσμός (σχέση πολίτη με το κράτος). Οι δεσμοί αυτοί μπορούν να πάρουν διαφορετικές μορφές και στο σύνολο τους παρέχουν στα άτομα προστασία, δηλαδή τους απαραίτητους πόρους αναπαραγωγής, και αναγνώριση, δηλαδή την συμβολική επιβεβαίωση της θέσης του καθενός μέσα στο κοινωνικό σύνολο· στον υπάρχοντα κοινωνικό καταμερισμό (Paugam 2016).

3. Επισφάλεια στην Ελλάδα της οικονομικής κρίσης

Η οικονομική κρίση του 2009 στην Ελλάδα ώθησε το σύστημα κοινωνικής αναπαραγωγής και ενσωμάτωσης στα όρια του προκαλώντας αλλαγές, το βάθος των οποίων ακόμα διαμορφώνεται. Το ελληνικό-μεσογειακό μοντέλο κοινωνικής ευημερίας (Fererra 1996; Martin 1997) χαρακτηρίζεται μεταξύ άλλων από την κεντρικότητα της εργασίας αλλά και της οικογένειας ως προς την κοινωνική αναπαραγωγή και από την διάκριση μεταξύ insiders και outsiders. Η διαιρετική αυτή τομή σχετίζεται με την άνιση προστασία και αναγνώριση που απολαμβάνουν τα εκάστοτε υποκείμενα στην εργασία, στην πρόσβαση στο κράτος κλπ. Η κρίση αποτέλεσε τομή καθώς οδήγησε στην βίαιη επισφαλειοποίηση και των insiders.

Συγκεκριμένα, η υψηλή ανεργία, η μείωση εισοδήματος, λόγω μισθολογικών μειώσεων και φόρων, καθώς και η διεύρυνση των άτυπων μορφών απασχόλησης (μαύρη ή/και υποδηλωμένη εργασία, part-time, εκ περιτροπής, ψευδο-αυτοαπασχόληση κ.ά.) άγγιξαν και τα μεσαία στρώματα και επαγγελματικές

κατηγορίες που μέχρι τότε ήταν προστατευμένα (Αρανίτου 2018). Υποκειμενικά, αυτά τα πρόσωπα βίωσαν την κοινωνική πτώση, την έλλειψη προοπτικών για το παρόν και το μέλλον, την ανασφάλεια κ.α. (Σπυριδάκης 2018). Το ήδη ελλειμματικό και συνεχώς απορρυθμιζόμενο κοινωνικό κράτος μόνο σε μικρό βαθμό μπορούσε να περιορίσει αυτή την ανασφάλεια (Φερώννας 2018): μεγάλες ομάδες δεν είχαν πρόσβαση σε αυτό (π.χ. νέοι/ες άνεργοι, μακροχρόνια άνεργοι)• το ίδιο δεν κάλυπτε σημαντικούς τομείς (π.χ. στεγαστική πολιτική)• αλλά και υπάρχοντα μέτρα πολλές φορές είχαν προσωρινό και αποσπασματικό χαρακτήρα και για αυτό το λόγο αναπαρήγαγαν και επιβεβαίωναν την επισφάλεια ως μοντέλο εργασίας και ζωής (π.χ. προγράμματα Voucher). Μετά το 2015 αυξήθηκαν μεν τα μέτρα κοινωνικής πολιτικής (π.χ. διεύρυνση κοινωνικού μερίσματος), αλλά περισσότερο αποτέλεσαν μέτρα κατά της ανθρωπιστικής κρίσης στηρίζοντας τα πιο χαμηλά κοινωνικά στρώματα, την απόλυτη φτώχεια, παρά αποτέλεσαν νέο μοντέλο κοινωνικής πολιτικής και εξασφάλισης των επισφαλών εκτός αγοράς.

Αντ' αυτού, η οικογένεια αποτέλεσε τον βασικό θεσμό αλληλεγγύης επιβεβαιώνοντας τον μεσογειακό χαρακτήρα του καθεστώτος ευημερίας. Η διαγενεακή αλληλεγγύη, από τους μεγαλύτερους στους μικρότερους, ακόμα και στο πλαίσιο της διευρυμένης οικογένειας, αναδεικνύεται ως βασική στρατηγική επιβίωσης (κοινή κατοικία περισσότερων γενεών, επιβίωση νοικοκυριών από ένα μισθό ή σύνταξη κ.α.) (Paugam 2016). Ταυτόχρονα όμως η κρίση ανέδειξε και τα όρια του οικογενειοκεντρικού μοντέλου αλληλεγγύης σε περιπτώσεις υπερχρεωμένων νοικοκυριών, ανεργίας περισσότερων μελών της ίδιας οικογένειας, εξάντλησης αποθεμάτων κ.α. (Παπαδόπουλος & Ρουμπάκης 2014; Παπαδοπούλου 2018).

Τέλος, σχετικά με το δεσμό προσωπικών επιλογών παρατηρείται ο περιορισμός ως προς το εύρος των επαφών αλλά και η αύξηση της έντασης (ως προς την πυκνότητα, την αλληλεγγύη) αυτών που διατηρήθηκαν (Paugam 2016). Στο δεσμό αυτό μπορούν να ενταχθούν και η πληθώρα τυπικών και άτυπων μορφών αλληλεγγύης που αναπτύχθηκαν τα χρόνια της οικονομικής κρίσης (δίκτυα αλληλεγγύης, κοινωνικά ιατρεία, φροντιστήρια). Οι αλλαγές αυτές οδήγησαν και στη διάρρηξη των πολιτικών σχέσεων εκπροσώπησης, όπως αυτές αναπτύχθηκαν στην μεταπολίτευση, και στην έντονη έλλειψη εμπιστοσύνης απέναντι σε κρατικούς και πολιτικούς θεσμούς, γεγονός που αποτυπώθηκε στον πολιτικό κατακερματισμό και

στις νέες πολιτικές δυνάμεις που αναδείχθηκαν τα πρώτα χρόνια της κρίσης.

Συνολικά, λοιπόν, η Ελλάδα αποτέλεσε παράδειγμα επισφαλειοποίησης του μεσογειακού μοντέλου ευημερίας. Ενώ η διάρθρωση των επιμέρους δεσμών διατηρήθηκε (σημασία εργασίας, οικογένειας), μετασχηματίζονται οι τροπικότητες σύνδεσης με αυτούς, καθώς η επισφάλεια γίνεται περισσότερο ή λιγότερο δομικό τους χαρακτηριστικό και αφορά μεγαλύτερες μερίδες του πληθυσμού. Μετά από μια δεκαετία, αλλά και λόγω του εύρους της επισφάλειας, διαμορφώνεται ένα κράμα στρατηγικών επιβίωσης που οδηγεί σε μια ιδιόρρυθμη «επισφαλή ένταξη», η οποία ως τέτοια φαίνεται να σταθεροποιείται και να κανονικοποιείται. Η σταθεροποίηση αποτυπώνεται τέλος και στην ομαλοποίηση του πολιτικού συστήματος, μέσω του περιορισμού του πολιτικού κατακερματισμού και της ανασύστασης του νέου μετα-κρυσιακού δικομματισμού.

4. Επισφάλεια και COVID-19

Στο πλαίσιο της «επισφαλούς ένταξης» αναπτύσσεται λοιπόν η νέα κρίση. Ενώ υγειονομικά ο κορονοϊός δεν κάνει διακρίσεις, οι κοινωνικοοικονομικές επιπτώσεις είναι διαφορετικές για επιμέρους ομάδες. Στην εργασία μπορούμε να διακρίνουμε τρεις κατηγορίες εργαζομένων, στους οποίους η επισφαλειοποίηση έχει διαφορετικό χαρακτήρα: Αρχικά, λοιπόν, μεγάλη μερίδα εργαζόμενων χάνει πλήρως ή μερικώς την εργασία της. Πολλοί μισθωτοί βρέθηκαν ξαφνικά σε καθεστώς αναστολής σύμβασης, εκ περιτροπής εργασίας με λιγότερες ώρες και άρα λιγότερες αποδοχές. Στην ίδια κατάσταση βρίσκονται και ελεύθεροι επαγγελματίες, ψευδο-αυτοαπασχολούμενοι και μικροί επιχειρηματίες που λόγω παγώματος της αγοράς σταματούν την εργασία τους. Άμεση συνέπεια η οικονομική και συμβολική επισφάλεια.

Δεύτερη κατηγορία είναι αυτοί που έχουν τη δυνατότητα εργασίας από το σπίτι (home-office). Η οικονομική επισφάλεια έρχεται σε δεύτερο χρόνο, αλλά κυρίως αλλάζει η σχέση τους με την εργασία. Η άρση του διαχωρισμού μεταξύ ιδιωτικής και εργασιακής σφαίρας αποτυπώνεται στον ευέλικτο χαρακτήρα του εργάσιμου χρόνου, χώρου, στα μέσα εργασίας, αλλά και συνολικά στην οργάνωση και περιεχόμενο της εργασίας, στα απαραίτητα προσόντα και τέλος στο ίδιο το

αποδιδόμενο υποκειμενικό νόημα της. Η αυτοοργάνωση και ο αυτοέλεγχος του εργαζομένου γίνονται αρχές οργάνωσης με στόχο την ενσωμάτωση λειτουργιών της επιχείρησης από τον ίδιο (Voss 1998). Ενώ η σχετική συζήτηση δεν είναι καινούρια, γίνεται με αφορμή την κρίση η εμπειρία εργασίας χιλιάδων εργαζομένων που μέχρι τώρα δεν τους αφορούσε (π.χ. καθηγητές). Τέλος, αυτοί που συνεχίζουν να εργάζονται κανονικά, με περισσότερο ή λιγότερο φόρτο εργασίας (υγειονομικοί, εργαζόμενοι σε σουπερμάρκετ, καθαριστές, διανομείς), για τους οποίους η επισφάλεια παίρνει και χαρακτήρα υγειονομικό, τόσο όταν καλούνται να εργαστούν με νέους κανόνες ασφαλείας, όσο κυρίως όταν υπάρχει έλλειψη αυτών.

Αυτή η διαφοροποιημένη επισφαλειοποίηση δεν αμβλύνεται εύκολα από τα έκτακτα οικονομικά μέτρα της κυβέρνησης, καθώς αυτά είτε επιβεβαιώνουν την ευελιξία των εργασιακών σχέσεων (δυνατότητα μονομερούς επιλογής χρόνου και τόπου εργασίας από τους εργοδότες, μη έγκαιρη ηλεκτρονική καταγραφή αλλαγών και υπερωριών στο σύστημα ΕΡΓΑΝΗ κ.ά.) είτε παρέχουν την ελάχιστη και οριζόντια οικονομική κάλυψη μόνο για τις ομάδες εργαζομένων που άμεσα έχουν πληγεί από την κρίση. Η άρνηση της κυβέρνησης για πλήρη κάλυψη των εργαζόμενων εκτός αγοράς φαίνεται στο παράδειγμα ενίσχυσης των επιστημόνων ελευθέρων επαγγελματιών στους οποίους η ενίσχυση προϋπέθετε προγράμματα τηλεκατάρτισης, μέτρο που ευτυχώς μετά από αντιδράσεις καταργήθηκε.

Συνολικά λοιπόν ο οργανικός δεσμός δέχεται μέσα σε μια δεκαετία ένα δεύτερο κύμα αποσταθεροποίησης, τόσο ως προς τη σύνδεση του καθενός με τη συγκεκριμένη εργασία, όσο και με την απασχόληση συνολικότερα. Η αδυναμία πρόβλεψης της εξέλιξης της κρίσης αλλά κυρίως των συνεπειών της στην αγορά εργασίας στη συνέχεια (πρόβλεψη του Δ.Ν.Τ για 10% ύφεση το 2020) οδηγεί στη διασπορά των αισθημάτων ανασφάλειας σε όλο και περισσότερες ομάδες εργαζομένων, είτε έχουν πληγεί άμεσα, είτε όχι.

Συμπεράσματα για τους υπόλοιπους τρεις δεσμούς είναι πιο δύσκολο να εξαχθούν αυτή τη στιγμή, καθώς αλλαγές σε αυτούς συντελούνται σε βάθος χρόνου. Μερικές παρατηρήσεις όμως μπορούν να γίνουν εν είδει ανοιχτών υποθέσεων. Ο κατ' οίκον περιορισμός σε μεγάλο βαθμό σημαίνει περιορισμός των επαφών με τα μέλη της στενής οικογένειας, που είναι η σύνθεση των περισσότερων νοικοκυριών στην Ελλάδα. Αυτό μπορεί από τη μία να ενισχύσει τη σύσφιξη των σχέσεων και της αλληλεγγύης, αλλά από την άλλη μπορεί να οδηγήσει στην αύξηση

των σημείων τριβής, λόγω περιορισμού της ατομικής αυτονομίας, και στην αποδυνάμωση του δεσμού, ειδικά στις περιπτώσεις που η ενδοοικογενειακή αλληλεγγύη είχε εξαντληθεί. Ενδιαφέρον παρουσιάζει υπό ποιες συνθήκες ενισχύεται η μία ή άλλη τάση και με ποια μορφή.

Η αποφυγή κοινωνικών επαφών φαίνεται να επηρεάζει έντονα σε χρόνο ενεστώτα το δεσμό προσωπικών επιλογών. Η κοινωνική ζωή με τον τρόπο που υπήρχε περιορίζεται, ενώ αναπτύσσεται, όπου αυτό είναι δυνατό, μια έντονη ψηφιακή κοινωνικότητα, η οποία και αποτυπώνεται στην εντατικοποίηση της χρήσης των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, σε πρωτοβουλίες και δράσεις μέσω διαδικτύου κ.λπ. Πέρα από την ανισότητα πρόσβασης σε αυτή τη κοινωνικότητα, ερωτήματα προκύπτουν και σχετικά με το βαθμό αναπλήρωσης της ενσώματης κοινωνικής ζωής από τα ψηφιακά μέσα.

Τέλος, ο πολιτικός δεσμός φαίνεται να ενισχύθηκε, τουλάχιστον τις πρώτες εβδομάδες, μέσα από μια διπλή τάση απο-ιδεολογικοποίησης και πολιτικοποίησης της κρίσης. Πέρα από τον οριζόντιο χαρακτήρα της «απειλής» και τη συνένωση που αυτή συνεπάγεται, η δημόσια συζήτηση περιορίστηκε στην υγειονομική της διάσταση, τη διαχείριση ανέλαβε «ομάδα ειδικών» και γύρω από τα πρώτα έκτακτα μέτρα (περιορισμός κυκλοφορίας, κλείσιμο καταστημάτων) διαμορφώθηκε πολιτική συναίνεση. Από την άλλη, το κράτος αναδεικνύεται ως ο κυρίαρχος θεσμός διαχείρισης της κρίσης και μάλιστα σε μια απευθείας σχέση με τον κάθε πολίτη και όχι διαμεσολαβημένα μέσω πολιτικών φορέων (κόμματα, συνδικάτα, πολιτικές οργανώσεις). Η αδιαμεσολάβητη αυτή σχέση αποτυπώνεται στα καθημερινά διαγγέλματα ενημέρωσης για την πορεία της κρίσης. Αυτή η συναίνεση της πρώτης περιόδου, χάνεται τις τελευταίες εβδομάδες όταν η δημόσια συζήτηση προσανατολίζεται στη διαχείριση των επιπτώσεων της κρίσης, όπου και επανέρχονται οι πολιτικές και ιδεολογικές διαφοροποιήσεις της προηγούμενης περιόδου (ενίσχυση ιδιωτικών κλινικών, ΜΜΕ, ύψος και μορφή επιδομάτων για εργαζόμενους, προγράμματα τηλε-κατάρτισης κ.ά.).

Με άξονα λοιπόν την εντατικοποίηση της επισφάλειας και τη διεύρυνσή της με διαφορετικές μορφές στον οργανικό δεσμό, αλλά και λόγω των αλλαγών που προκύπτουν στους υπόλοιπους, διαμορφώνεται μια δυναμική για αποσταθεροποίηση του κοινωνικού δεσμού συνολικότερα.

5. Συμπέρασμα: μεταξύ κατάρρευσης και προσαρμογής

Η σημερινή κρίση λειτουργεί, λοιπόν, ως καταλύτης για την εμβάθυνση και διεύρυνση της επισφάλειας στην ελληνική κοινωνία. Μέσα σε μια δεκαετία εμφανίζεται ένα δεύτερο κύμα επισφαλειοποίησης το οποίο αναπτύσσεται στο πεδίο του ήδη από την οικονομική κρίση ασταθούς κοινωνικού δεσμού. Συμπεράσματα για τη συσχέτιση των δύο κυμάτων και τις επιπτώσεις τους στον κοινωνικό δεσμό είναι δύσκολο να εξαχθούν τη στιγμή αυτή. Ως υποθέσεις μπορούν όμως να διατυπωθούν δύο τάσεις: από τη μία, η άθροιση των συνεπειών των δύο κυμάτων οδηγεί στη κατάρρευση του δεσμού, καθώς ο ίδιος ισορροπεί σε κατάσταση οριακότητας. Από την άλλη, το γεγονός ότι η επισφάλεια εμφανίζεται ως δομικό πια χαρακτηριστικό του κοινωνικού δεσμού πιθανό να σημαίνει και την ετοιμότητα του για προσαρμογή.

Συγκεκριμένα, όπως περιγράφηκε παραπάνω (κεφ. 3), μετά την πρώτη φάση αποδιοργάνωσης του κοινωνικού δεσμού, άρχισε να διαμορφώνεται ένα νέο σημείο ασταθούς μεν ισορροπίας δε. Ο κοινωνικός δεσμός δεν κατέρρευσε αλλά μετασχηματίστηκε και, μέσα από το μείγμα των στρατηγικών επιβίωσης, αναπτύχθηκε στον πυρήνα του η «επισφαλής ένταξη»• πρόκειται ουσιαστικά για τη διεύρυνση της ζώνης της επισφάλειας. Υπό αυτές τις συνθήκες, η λεπτή αυτή ισορροπία απειλείται από το δεύτερο κύμα επισφαλειοποίησης καθώς το ίδιο το σύστημα κοινωνικής αναπαραγωγής επιβιώνει στα όρια του. Μετά από μια δεκαετία λιτότητας είναι πιθανόν οι στρατηγικές επιβίωσης να μην μπορούν να αντιμετωπίσουν μια περαιτέρω μείωση εισοδήματος, αύξηση της ανεργίας κ.λπ., οδηγώντας μεγάλες ομάδες προς την ζώνη της αποσύνδεσης.

Η άλλη όψη του ίδιου νομίσματος είναι ότι η «επισφαλής ένταξη» εμπεριέχει την ευελιξία ως δομικό της χαρακτηριστικό και έτσι υπάρχει ετοιμότητα προσαρμογής σε μία επερχόμενη εμβάθυνση της. Στο πρώτο κύμα επισφαλειοποίησης τα χρόνια της οικονομικής κρίσης, ενώ τα χαμηλότερα στρώματα επλήγησαν περισσότερο, υποκειμενικά βίωσαν λιγότερο έντονα την «οδύνη» συγκριτικά με τα μεσαία, καθώς ζούσαν και εργάζονταν ήδη σε συνθήκες επισφάλειας. Αντίστοιχα, η ανάπτυξη του δεύτερου κύματος σε μια ήδη διευρυμένη ζώνη επισφάλειας, με εγγεγραμμένους κανόνες επισφαλούς ζωής και εργασίας μπορεί επικυρώσει τη μορφή του δεσμού και όχι να τον καταλύσει.

Η συζήτηση για τις συνέπειες της νέας κρίσης δεν μπορούν φυσικά να περιορίζονται στο δίπολο μεταξύ εδραίωσης ή εμβάθυνσης της επισφάλειας. Αντίθετα, η κρίση δείχνει και τα όρια της αγοράς ως μηχανισμού ρύθμισης της κοινωνική συνοχής, υπογραμμίζοντας την ανάγκη (;) για μια αντίστροφη πορεία απο-εμπορευματοποίησης τομέων της καθημερινής ζωής, όπως για παράδειγμα η ενίσχυση της καθολικής και δημόσιας υγείας και το χωρίς όρους ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα.

Βιβλιογραφικές παραπομπές

Brinkmann, Ulrich/ Dörre, Klaus/ Röbenack, Silke (2006): *Prekäre Arbeit. Ursachen, Ausmaß, soziale Folgen und subjektive Verarbeitungsformen unsicherer Beschäftigungsverhältnisse*. Bonn: Eine Expertise im Auftrag der Friedrich-Ebert- Stiftung

Castel, Robert (2003): *From manual workers to wage laborers: the transformation of the social question*. Transaction Publishers: New Brunswick (USA) and London (UK)

Durkheim, Emile (1893/1960): *The Division of Labour in Society*. Illinois: The Free Press of Glencoe

Ferrera, Maurizio (1996): The 'Southern Model' of Welfare in Social Europe. In: *Journal of European Social Policy* 6 (1), pp. 17-37

Martin, Claude (1997): Social Welfare and the Family in Southern Europe. In: Rhodes, Martin. *Southern European welfare states. Between crisis and reform*. London: Frank Cass, pp. 23-41

Paugam, Serge (2009): Die Herausforderung der organischen Solidarität durch die Prekarisierung von Arbeit und Beschäftigung. In: Castel, Robert und Dörre, Klaus (Hg.). *Prekarität, Abstieg, Ausgrenzung. Die soziale Frage am Beginn des 21. Jahrhunderts*. Frankfurt/New York: Campus Verlag, pp. 174-196

Paugam, Serge (2016): Social Bonds and coping strategies of unemployed people in Europe. *Italian Sociological Review*, 6 (1), p. 27-55

Voß, G. Günter (1998): Die Entgrenzung von Arbeit und Arbeitsleben. Eine

subjektorientierte Interpretation des Wandels der Arbeit. In: *Mitteilungen aus der Arbeitsmarkt- und Berufsforschung*. 31 (3), S. 473–487

Αρανίτου, Βάλια (2018): *Η μεσαία τάξη στην Ελλάδα την εποχή των μνημονίων. Μεταξύ κατάρρευσης και ανθεκτικότητας*. Αθήνα: εκδόσεις Θεμέλιο

Παπαδόπουλος, Θεόδωρος και Ρουμπάκης, Αντώνης (2014): Ο οικογενειοκρατικός προνοιακός καπιταλισμός στην Ελλάδα: κρίση κοινωνικής αναπαραγωγής και αντικοινωνική πολιτική. Στο: Ζαμπαρλούκου Στέλλα και Κούση Μαρία (επ.). *Κοινωνικές όψεις της κρίσης στην Ελλάδα*. Αθήνα: εκδόσεις Πεδίο, σελ. 273-304

Παπαδοπούλου, Δέσποινα (2018): Διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού και στρατηγικές επιβίωσης των μακροχρόνια ανέργων και των φτωχών εργαζόμενων σε περίοδο οικονομικής κρίσης. Στο: Δημουλάς, Κώστας και Κουζής, Γιάννης. *Κρίση και Κοινωνική πολιτική*. Αδιέξοδα και Λύσεις. Αθήνα: εκδόσεις Τόπος, σελ. 253-271

Σπυριδάκης Μάνος (2018): *Homo Precarius. Εμπειρίες ευαλωτότητας στην κρίση*. Αθήνα: εκδόσεις Πεδίο

Φερώνας, Ανδρέας (2018): Η κοινωνική πρόνοια στην Ελλάδα της κρίσης: Ο «φτωχός συγγενής» στη δίνη της νεοφιλελεύθερης λιτότητας. Στο: Δημουλάς, Κώστας και Κουζής, Γιάννης. *Κρίση και Κοινωνική πολιτική*. Αδιέξοδα και Λύσεις. Αθήνα: εκδόσεις Τόπος, σ. 193-213